

12. Про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2010 році: Інформ. бюлетень. — К.: ДПТС України, 2011. — Кн. 1. — 56 с.

13. Кримінально-виконавче право України: Підручник / О.М. Джужа, І.Г. Богатирьов, О.Г. Колб, В.В.Василевич та ін.; за заг. ред.. докт. юрид. наук, проф. О.М. Джужи. — К.: Атіка, 2010. — 752 с.

14. Про судову практику у справах про необхідну оборону: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року №1 // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / упоряд. В.В. Рожнова, А.С. Сизоненко, А.Д. Удалова. — К.: Паливода А.В., 2011. — с. 169-171.

15. Про Судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 грудня 2003 року №15 // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / упоряд. В.В. Рожнова, А.С. Сизоненко, А.Д. Удалова. — К.: Паливода А.В., 2011. — с. 254-258.

16. Кримінологічні та оперативно-розшукові засади запобігання злочинам і правопорушенням, що вчиняються персоналом виправних колоній: [монографія] / В.В. Коваленко, О.М. Джужа, О.Г. Колб та ін.; за заг. ред.. докт. юрид. наук, проф.. В.В. Коваленка. — К.: Атіка — Н, 2011. — 368 с.

17. Огляд рішень Європейського союзу з прав людини. — Донецьк: Донецький матеріал, 2011. — 55 с.

УДК 343.8

Конопельський В. Я., к.політ.н., доцент,
начальник кафедри кримінального
права та кримінології ОдДУВС

Роль та місце диференціації та індивідуалізації у правовому механізмі прогресивної системи виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі

В статті здійснений аналіз змісту такого принципу кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань, як диференціація та індивідуалізація покарань, а також визначена його соціально-правова природа, роль і місце у правовому механізмі прогресивної системи виконання кримінальних покарань в Україні.

Ключові слова: диференціація; індивідуалізація; виконання покарання; позбавлення волі; установа виконання покарань; засуджений; персонал Державної кримінально-виконавчої служби України.

В статье осуществлен анализ содержания такого принципа уголовно-исполнительного законодательства, исполнения и отбывания наказания, как дифференциация и индивидуализация наказаний, а также определена его социально-правовая природа, роль и место в правовом механизме прогрессивной системы исполнения уголовных наказаний в Украине.

Ключевые слова: дифференциация; индивидуализация; исполнение наказания; лишение свободы; учреждение по исполнению наказаний; осужденный; персонал Государственной уголовно-исполнительной службы Украины.

The paper made analysis of the content of the principle of penal law and penal execution as differentiation and individualization of punishment, and determined its Socio-legal nature, place and role in the mechanism of execution of criminal penalties in Ukraine.

Keywords: differentiation, personalization, performance penalties, imprisonment, penal institutions, condemned the staff of the State Penitentiary Service of Ukraine.

Постановка проблеми. Як свідчить практика, не дивлячись на диференційований та індивідуальний підхід до виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк, в установах виконання покарань (далі — УВП) щорічно мають місце як рецидивні прояви злочинної діяльності засуджених, так і інші негативні явища, що пов'язані з відбуванням ними зазначеного покарання (вживання наркотичних та інших психотропних речовин; зберігання грошей; виготовлення колюче-ріжучих предметів; вчинення дисциплінарних проступків; т.ін.) [1, с. 84-86].

Як свідчить практика, однією з обставин, що обумовлює такий стан в УВП, є неналежне дотримання персоналом Державної Кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України визначеного в ст. 5 кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України [2] принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарань та недостатнє розуміння суб'єктами правозастосування його змісту, а також ролі та місця в механізмі кримінальної відповідальності.

З огляду цього, вибрана тема цієї статті є досить актуальною та такою, що має теоретико-прикладне значення.

Стан дослідження. Вивчення наукових праць з означеної проблематики показало, що над її вирішенням працюють такі науковці, як Г.А. Аванесов, Л.В. Багрій-Шахматов, І.Г. Богатирьов, Т.А. Денисова, О.М. Джужа, І.І. Карпець, М.П. Мелентьев, В.О. Меркулова, О.О. Наташев, О.Л. Ременсон, А.Х. Степанюк, М.О. Стручков, Ю.М. Ткачевський, В.М. Трубников, Б.С. Утєвський, І.В. Шмаров та ін. Крім цього, досить ґрунтовно у цьому напрямку працює М.С. Пузирьов, який у 2012 р. захистив дисертацію та здобув науковий ступінь кандидата юридичних наук по темі «Диференціація та індивідуалізація виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк» [3].

Виклад основних положень. Загальновідомим у науці є висновок про те, що при характеристиці будь-якого принципу звертається увага на те, що він, по-перше, являє собою ідею, положення, вимогу, і, по-друге, він є не простим положенням (ідеєю, вимогою), а основним, засадничим, фундаментальним, вихідним, загальним, керівним, відправним, провідним, чільним [4, с.396]. При цьому, як вірно зауважив П. Куцман, термін «ідея» відображає генетичний аспект принципу, допомагає продемонструвати, що принципи є інтелектуально духовними засадами права [5, с. 39].

Саме тому в основі кожного принципу права лежить певна ідея: спочатку вона виникає лише спорадично як мрії окремих розумів чи як легкий відтінок інших форм духовності; поволі вона втілюється в соціальних практиках, поступово набуваючи визнання і вимагаючи реформ існуючого порядку [4, с.396].

Зазначений доктринальний підхід у повній мірі стосується й змісту досліджуємої проблематики та склав методологічне підґрунтя для її вирішення, враховуючи, крім цього, і те, що і принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарань, і прогресивна система виконання та відбування покарання, у виді позбавлення волі переслідують по своїй суті одну й ту ж ідею: індивідуально змінюючи умови відбування покарання для окремо взятого засудженого, виправити та створити належні умови для його ресоціалізації.

Виходячи з цього, важливо з'ясувати сутність та соціально-правовий зв'язок цих категорій, а також взаємний вплив один на одного у контексті вирішення завдань щодо удосконалення в цілому порядку виконання та умов відбування покарання засудженими у виправних і виховних колоніях України.

Як показало вивчення історико-правових джерел, виникнення та розвиток

інституту зміни умов тримання осіб, засуджених до покарання в виді позбавлення волі, нерозривно пов'язані зі становленням та подальшою трансформацією англійської поступової (або так званої вихідної) системи відбукання даного покарання, яка у свій час дістала назву прогресивної системи виконання та відбукання покарання у виді позбавлення волі і знайшла своє втілення у законодавстві багатьох розвинутих держав, у тому числі й у вітчизняному кримінально-виконавчому законодавстві.

Як з цього приводу зробив висновок А.П. Гель, не буде перебільшенням сказати, що прогресивна система утворює фундамент для організації всього процесу відбукання (виконання) покарання у виді позбавлення волі, оскільки саме її інститути є тією рушійною силою, яка створює мотивацію для законослухняної поведінки засуджених під час відбукання покарання та стимулює його прагнення до виправлення [6, с. 821].

Родоначальником цієї системи по праву вважається відомий діяч у сфері (на той час) тюремної справи – англійський капітан Меконочі (1787-1860 р.р.), якого у 1840 р. було призначено начальником каторжної колонії на острові Норфолк [7, с. 163].

В очолювану ним виправну установу для відбукання покарання направлялись найбільш небезпечні засуджені. Меконочі для їх виправлення розробив та застосував на практиці поступову (вихідну) систему відбукання покарання у виді позбавлення волі, в основу якої він поклав два головних елементи: а) працю засуджених; б) зацікавленість засуджених у праці.

Таким чином, за запропонованою Меконочі системою доля засудженого була в його руках, саме: сумлінною працею та належною поведінкою він міг покращити своє становище в колонії (тюрмі) і суттєво зменшити строк позбавлення волі, який йому було необхідно відбути.

За сумлінну працю та зразкову поведінку засудженому нараховувалися бали або марки. Протягом певного терміну засудженні повинні були набрати певну кількість марок. Особи, які протягом певного терміну набирали певну суму марок, вважалися такими, що виконали свої обов'язки, і їм надавалися певні тільки у виді пом'якшення режиму їх тримання. При цьому, якщо завдяки сумлінній праці засуджені заробляли марки понад встановлену норму – строк відбукання покарання зменшувався.

Англійська прогресивна система передбачала, що засуджені проходили три ступені в одній і тій самій колонії (тюрмі) [6, с. 164].

Перший полягає у тому, що засуджені протягом певного строку перебували в одиночному ув'язненні, причому цей строк залежав від того, до якого саме класу був віднесений засуджений.

Усі засуджені поділялися на три класи: а) особи, які вперше потрапили до тюрми; б) перехідний клас; в) рецидивісти. При цьому строк одиночного ув'язнення у той час (до 1909 р.) становив: до трьох, шести або дев'яти місяців.

Після 1909 р. цей термін для рецидивістів складав до 3-х місяців, а для всіх інших засуджених - до 1 місяця.

На другому ступені засуджені вже перебували спільно на роботі, в церкві, школі, лікарні тощо, але трималися окремо (ізолювано) під час сну, обіду, відпочинку.

На цьому ступені засуджені поділялися на п'ять класів, або дисциплінарних категорій, і тільки сумлінна праця та добра поведінка давали можливість отримати необхідну кількість марок протягом певного мінімального строку і бути переведеним з нижнього до вищого класу.

За кожний день сумлінної праці засуджений одержував шість марок, а у разі

несумлінної праці та протиправної поведінки їх кількість зменшувалася. І, навпаки, якщо засуджений дуже сумлінно працював, йому нараховувалися додаткові марки, але не більше двох щодня.

Таким чином за рахунок отримання додаткових марок засуджені могли скоротити строк відбування покарання, але не більш як на 1/4 — чоловіки і на 1/3 — жінки. При цьому, перейшовши до найвищого — п'ятого (спеціального) — класу і відбувши 3/4 (чоловіки) або 2/3 (жінки) строку покарання, засуджений отримував дострокове звільнення (додатковими марками він своєрідно «оплатив» ту частину строку покарання, що залишалася невідбутою).

Третій ступінь для засуджених полягав у тому, що вони отримували відповідне посвідчення та звільнялись з тюрем (колоній), але на волі перебували під наглядом поліції і у випадку порушення ним правил поведінки міг бути повернутий до цих установ на невідбутий термін покарання у виді позбавлення волі.

У подальшому англійська прогресивна система відбування покарання була використана та удосконалена не тільки в цій державі, але й і інших країнах світу [7, с. 165-169], та яка дійшла у різних змістовних елементах до сьогодення.

Свого часу, як встановив А.П. Гель, сутність та зміст прогресивної системи виконання покарання у виді позбавлення волі було повно та чітко визначено в ст. 4 першого ВТК Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) 1925 р., у якій, зокрема, зазначалось, що заходи соціального захисту проводяться у виправно-трудовах установах за прогресивною системою, відповідно до якої засуджені підлягають різноманітному і за загальним правилом щодалі, то більш полегшеному режиму, для чого вони розподіляються по виправно-трудовах установах різних типів і розподіляються в них на розряди, з установи до установи залежно від особливості їх особи, соціального стану, змісту судового вироку, причин, мотивів і приводів злочину, так само як і від поведінки у виправно-трудовій установі й успіхів у праці та заняттях [6, с. 821]. При цьому слід зазначити, що ВТК УСРР 1925 р. був єдиним Кодексом на теренах радянської та пострадянської України, який на нормативному рівні закріпив поняття та зміст прогресивної системи виконання покарання у виді позбавлення волі.

Аналіз змісту ВТК УСРР 1925 р., крім цього, показав, що вже тоді вітчизняне виправно-трудове законодавство головним і невід'ємним елементом прогресивної системи визнавало саме зміну умов тримання засуджених до позбавлення волі, яка могла здійснюватися як у межах однієї виправно-трудової установи, так і шляхом переведення до виправних установ іншого типу (виду), що мало наслідком відповідно пом'якшення умов тримання та зменшення обсягу встановлених для засудженого правообмежень або, навпаки, їх збільшення.

Засуджена ідея, як показало вивчення кримінально-виконавчої практики, хоча й зазнавала у певні періоди відповідної трансформації, знайшла своє відображення у нормах права не тільки у сфері виконання покарань, але й у нормах кримінального права.

Зокрема, цей інститут закріплений у розділі XII «Звільнення від покарання та його відбування» Загальної частини КК України 2001 р. (ст. 81 «Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання»; ст. 82 «Заміна невідбутої частини покарання більш м'яким»; ст. 83 «Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок які мають дітей віком до трьох років»; ст. 84 «Звільнення від відбування покарання за хворобою»; ст. 85 «Звільнення від покарання на підставі Закону України про амністію або про помилування»; ст. 86 «Амністія»; ст. 87 «Помилування»), а також,

частково у розділі II «Закон про кримінальну відповідальність» Загальної частини КК (ч. 3 ст. 3 «Законодавство України про кримінальну відповідальність»; ч. 2 ст. 4 «Чинність закону про кримінальну відповідальність у часі»; ч. 3 ст. 5 «Зворотна дія закону про кримінальну відповідальність у часі»).

Таким чином, у нормах матеріального права (КК України) створені належні правові елементи, гарантії та механізми реалізації у кримінально-виконавчій діяльності не тільки прогресивної системи виконання та відбування покарань засудженими до позбавлення волі на певний строк, але й більш ефективного застосування на практиці принципу диференціації та індивідуалізації виконання даного покарання.

Поряд з цим, у чинному КВК України, на відміну, наприклад, від ВТК УСРР 1925 р. та інших прийнятих у подальшому аналогічних Кодексів в Україні, чіткого закріплення інституту прогресивної системи виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі не здійснено. І це при тому, що необхідність вирішення цього завдання зазначають у своїх працях науковці [8, с. 73] та його виконання передбачають прийняті останнім часом в Україні нормативно-правові акти з питань виконання покарань. Так, у розділі 3 «Шляхи і розв'язання проблеми» Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, схваленої Указом Президента України від 8 листопада 2012 року № 631/2012. це завдання у тому, щоб удосконалити систему стимулювання засуджених до законопослушної поведінки та ресоціалізації шляхом запровадження поетапної зміни умов їх тримання, розроблення та впровадження системи критеріїв оцінки ступенів виправлення засуджених, тобто, власне має пряме відношення до змісту прогресивної системи виконання покарань в Україні.

Актуальність цієї проблеми обумовлена й тим, що хаотичне розміщення у КВК норм, що відображають зміст зазначеної системи не тільки знижує рівень правозастосувальної практики з цих питань, але й не дозволяє створювати для засуджених реальні гарантії реалізації даної ідеї у ході відбування покарання, зокрема у виді позбавлення волі.

Логічним у зв'язку з цим було б закріплення у ст. 8 КВК України «Основні права засуджених» таким із них, як «право на зміну умов відбування покарання за прогресивною системою».

У нині діючій редакції даної статті Кодексу для засуджених передбачено лише право на ознайомлення їх із змінами порядку і умов відбування покарань, що, звичайно, не є тотожним із змістом права засуджених на зміну умов відбування покарання за прогресивною системою.

Такі ж зміни варто внести й у ч. 1 ст. 107 КВК «Права і обов'язки засуджених до позбавлення волі», позаяк зазначене право найбільш характерним та прикладним є для засуджених до позбавлення волі, як у зв'язку з його найбільшою питомою вагою у структурі покарань, пов'язаних з ізоляцією особи від суспільства, так із урахуванням найсуттєвіших прав обмежень для засуджених, що передбачені у змісті даного кримінального покарання.

У цьому контексті потребують видозміни й інші інститути КВК України, зокрема, й із використанням міжнародного та вітчизняного позитивного досвіду з цих питань. Так, свого часу ВТК України 1970 р., замість якого у 2003 р. був прийнятий нині діючий КВК, містив низку норм, що регулювали зміну умов тримання засуджених до позбавлення волі. Зокрема, ч. 1 ст. 45 ВТК «Зміна умов тримання осіб, засуджених до позбавлення волі, під час відбування покарання» встановлювала, що залежно від

поведінки засуджених та їх ставлення до праці умови тримання засуджених до позбавлення волі можуть змінюватися як у межах однієї виправної установи, так і шляхом переведення до інших виправно-трудова установ.

У ст. 46 ВТК «Переведення засуджених, які твердо стали на шлях виправлення, в інші виправно-трудова установи» та ст. 47 ВТК «Переведення засуджених, які злісно порушують вимоги режиму, в інші виправно-трудова установи» передбачалась також можливість зміни умов тримання засуджених шляхом переведення їх до іншої виправно-трудова колонії (з менш суворим або більш суворим режимом) залежно від їх поведінки та ставлення до суспільно корисної праці.

Разом з тим, у межах однієї колонії зміна умов тримання засуджених, відповідно до вимог ч. 2 ст. 45 ВТК, полягала лише в тому, що за постановою начальника колонії засудженим, які відбули не менше S стоку покарання, сумлінно ставиться до праці та не мають порушень режиму, дозволяється втрачати додаткові кошти на придбання продуктів харчування та предметів першої потреби або скасування ці поліпшенні умови тримання в разі порушення вимог режиму.

Висновок. Таким чином, чинний КВК України і по формі, і по змісту не став на сьогодні зразком у реалізації положень прогресивної системи виконання покарання у виді позбавлення волі, хоча й у певній мірі розширив можливості для зміни умов тримання засуджених у межах однієї колонії, оскільки, крім надання для цих осіб права переведення на поліпшенні умови тримання (що було закріплено і у ВТК України), передбачає також і створення системи ізольованих структурних дільниць у виправних і виховних колоніях (ст. 94 КВК), в яких, у свою чергу, встановлюється різний обсяг правообмежень для засуджених до позбавлення волі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія): посіб. / за заг. ред. О.М. Джужі. — К.: НАВС, 2013. — 620 с.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України / Упоряд. А.Х. Степанюк. - Х.: Право, 2012. - 88 с.
3. Пузирьов М.С. Диференціація та індивідуалізація виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк: Автореф...дис. канд. юрид. наук / 12.00.08 — К.: НАВС, 2012. — 20 с.
4. Погребняк С.П. Принципи права і доктринальні питання // Правова доктрина України: У 5-ти т. — Х.: Право, 2013. — Т. 1: Загально-теоретична та історична юриспруденція / В.Я. Тацій, О.Д. Святоцький, С.І. Максимов та ін.; за заг. ред. О.В. Петришина. — С. 396-415.
5. Кунцман П. Філософія: dtv-Atlas [Текст]: пер. з 10-го нім. вид. / П. Куцман, Ф. — П. Буркард, Ф. Відман. — К.: Знання — Прес, 2002. — 464 с.
6. Гель А.П. Інститут зміни умов тримання засуджених до позбавлення волі в кримінально-виконавчому праві України / Правова доктрина України: у 5 т. — Х.: Право, 2013. — Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / В.Я. Тацій, В.І. Борисов, В.С. Батиргарєєва та ін.; за заг. ред.. В.Я. Тація, В.І. Борисова. — С. 821-839.
7. Гель А.П. Становлення та розвиток зарубіжних пенітенціарних систем / Гель А.П., Сімаков Г.С., Яковець І.С. Кримінально-виконавче право України: Навч. посібник / За ред. проф. А.Х. Степанюка. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С. 161-169.
8. Гель А.П. Крок до міжнародних стандартів у сфері виконання кримінальних покарань [Текст] / А.Гель, В. Ковганович // Прокуратура. Людина. Держава. — 2004.- №4. — С. 70-73.